

MARKAZIY OSIYO HUDUDIDAGI HOZIRGI DAVLATLARNING PAYDO BO'LISHI

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Amaliy siyosatshunoslik yo'nalishi magistranti
Mamatqulova Maftuna Akmaljon qizi
Ilmiy rahbar: Jo'rayev Qodir Asadovich
tarix fanlari doktori, professor

Annotatsiya: Maqolada Markaziy Osiyoning zamonaviy davlatlarini tarixiy, tsivilizatsiya va siyosiy omillar kontekstida shakllantirish jarayoni tahlil qilinadi. Qadimgi tsivilizatsiyalar merosi, ko'chmanchi imperiyalarning davlatchilik an'analari, sovet davrida milliy-davlat chegaralarining shakllanishi, shuningdek mustaqillikdan keyingi davr muammolari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, davlatchilik, Sovet Ittifoqi, milliy chegaralar, mustaqillik, tarixiy meros, suverenitet.

Аннотация: В статье анализируется процесс формирования современных государств Центральной Азии в контексте исторических, цивилизационных и политических факторов. Рассматриваются наследие древних цивилизаций, традиции государственности кочевых империй, формирование национально-государственных границ в советское время, а также проблемы периода после обретения независимости.

Keywords: Central Asia, statehood, Soviet Union, national borders, independence, historical heritage, sovereignty.

Abstract: The article analyzes the process of formation of modern Central Asian states in the context of historical, civilizational and political factors. The article examines the legacy of ancient civilizations, the traditions of statehood of nomadic empires, the formation of national and state borders during the Soviet era, as well as the problems of the post-independence period.

Keywords: Central Asia, statehood, Soviet Union, national borders, independence, historical heritage, sovereignty.

Kirish

Zamonaviy Markaziy Osiyo davlatlari – Qozog‘iston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmanistonning tashkil topishi inqilobdan oldingi, sovet va postsovet davrini qamrab olgan murakkab va ko‘p qatlamli tarixiy hamda siyosiy jarayonning natijasidir. Bu davlatlarning paydo bo‘lishini faqat SSSR parchalanishi natijasida ko‘rib bo‘lmaydi. Bu jarayon chuqur tarixiy, etnikmadaniy va geosiyosiy ildizlarga ega.

Asosiy qism: Tarixiy-sivilizatsiyaviy asos. *Markaziy Osiyoda davlatchilikning ko‘p qatlamli merosi.* Markaziy Osiyo tarixan sivilizatsiyalar chorrahasi bo‘lib, bu yerda o‘troq byurokratik an‘ana va ko‘chmanchi hokimiyat tizimini o‘zida mujassam etgan noyob davlatchilik shakllari shakllangan. Bu mintaqa o‘zining go‘yoki “chekka hudud” haqidagi zamonaviy stereotiplaridan farqli o‘laroq, chegaralar, o‘ziga xoslik va suverenitet haqidagi zamonaviy tushunchalarga ta’sir qiluvchi boy tarixiy va siyosiy merosga ega.

1. O‘troq sivilizatsiyalar: So‘g‘d, Baqtriya, Xorazm. Miloddan avvalgi I ming yillikda mavjud bo‘lgan So‘g‘d va Baqtriya sivilizatsiyalarida kuchli shahar va ma’muriy markazlar, faol savdo va diplomatik aloqalar rivojlangan. Ayniqsa, so‘g‘diyalar tinch-totuv yashash va transmadaniyatning barqaror an‘analarini shakllantirib, Ipak yo‘lining asosiy vositachilariga aylandilar. Baqtriya (Yunon-Baqtriya podsholigi) ellinistik va sharq boshqaruv shakllarining sintezini namoyish etdi. Xorazm eramizdan avvalgi III asrdayoq mavjud bo‘lgan qishloq xo‘jaligining rivojlangan tizimi va davlat byurokratiyasi bilan mashhur edi.

2. Ko‘chmanchi imperiyalar: Turk xoqonligi, Oltin O‘rda, Qozoq xonligi. Ko‘chmanchi davlatchilik shakllari nafaqat harbiy kuchga, balki iyerarxik siyosiy tizimga, diplomatiyaga, sharaf kodekslariga (toru) va hokimiyatning muqaddasligiga tayangan. J.Bregel ta’kidlaganidek, ko‘chmanchi imperiyalarda odat huquqi bilan tartibga solinadigan “dasht tartibi” chegaralari aniq tushunilgan.

Turk xoqonligi (VI—VIII-asrlar) turkiy xalqlarning sivilizatsiyaviy til va siyosiy birligining boshlanishi edi.

Oltin Oʻrda (XIII—XIV-asrlar) mahalliy maʼmuriy tizimlarni buzmaganda oʻtroq hududlar ustidan protektoratni amalga oshirgan.

Qozoq xonligi (XV—XIX-asrlar) koʻchmanchi harakatchanlik sharoitida siyosiy chegaralarning moslashuvchan tizimini saqlab turgan holda, juzlar (kattalik) va biylar kengashi tamoyiliga asoslanadi.

3. Diplomatiya va millatlararo hamkorlik anʼanalari. Tarixiy Oʻrta Osiyo mozaik madaniyat hududi boʻlib, u yerda eron, turkiy, moʻgʻul, arab va xitoy unsurlari oʻzaro aralashib ketgan. Tinch yashash va koʻp bosqichli diplomatiya (nikoh, garov, elchixonalar orqali) mintaqada davlat amaliyotining ajralmas qismi edi. Bartold yozganidek, “Oʻrta asrlarda Oʻrta Osiyo shunchaki ziddiyat emas, balki oʻzaro taʼsir maydoni boʻlgan”. Temuriylar davridayoq davlat odobi, diplomatiya va yozma qonunchilikning barqaror amaliyotlari mavjud edi.

Markaziy Osiyo sivilizatsiyaviy poydevorga ega boʻlib, unga mintaqaviy oʻzini oʻzi anglashning zamonaviy shakllari, integratsiyaga intilish va chegaralarni qayta koʻrib chiqish asoslanadi. Koʻp millatli imperiyalarning tarixiy va madaniy xotirasi, diplomatik moslashuvchanlik va institutsional anʼanalar mintaqaning zamonaviy davlatlarini ramziy va qonuniy kapital bilan taʼminlaydi, ularning suverenitetini mustahkamlaydi.

Sovet davri. *Markaziy Osiyo tarixida mustamlakachilik va sovet davrlari: chegaralar va oʻziga xosliklarning oʻzgarishi.* XIX asrda Oʻrta Osiyoning katta qismi Rossiya imperiyasi tarkibiga qoʻshildi. Bu muhim siyosiy va maʼmuriy oʻzgarishlarga va anʼanaviy hokimiyat shakllarining yemirilishiga olib keldi. Oktyabr inqilobidan keyin, 1920–1936-yillarda Sovet rahbariyati etnik-hududiy tamoyilga asoslangan milliy-davlat chegaralarini belgilash jarayonini amalga oshirdi, buning natijasida ittifoq respublikalari: Qozogʻiston SSR, Oʻzbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Qirgʻiziston SSR, Tojikiston SSR tuzildi.

Sovet davlatchiligi loyihasi modernizatsiya saʼy-harakatlarini avtoritar nazorat elementlari bilan birlashtirdi. U respublikalar uchun institutsionalizatsiyani taʼminladi, taʼlim

tizimlari, elita va infratuzilmani yaratdi, lekin shu bilan birga suveren rivojlanishni cheklab qo‘ydi va etnik-siyosiy qarama-qarshiliklarni, shu jumladan madaniy va demografik voqelikni hisobga olmasdan sun‘iy ravishda chizilgan ma‘muriy chegaralar bilan bog‘liq ziddiyatlarni keltirib chiqardi.

XIX asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyo “Markaziy Osiyo yurishi” deb nomlangan bosqichda Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi. Mintaqa yangi imperator hokimiyati nazoratiga o‘tdi, bu esa siyosiy tashkilotning an‘anaviy shakllarini tubdan qayta qurishga olib keldi. Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari yo tugatildi yoki qaram protektoratlarga aylantirildi. Rossiya ma‘muriyati mahalliy hokimiyat institutlari o‘rniga harbiy va byurokratik boshqaruv tizimini (Turkiston general-gubernatorligi) joriy qildi. Bu mintaqani harbiylashtirish, xalq qo‘zg‘olonlarini bostirish (jumladan, 1916-yildagi yirik qo‘zg‘olon) va majburiy migratsiya bilan birga sodir etildi.

1917-yilgi “Oktyabr inqilobi”dan keyin bolsheviklar “milliy-hududiy delimitatsiya” (NTR) loyihasini amalga oshirishga kirishdilar, uning maqsadi Sovet federal tizimiga birlashtirilgan rasmiy suveren milliy respublikalarni shakllantirish edi. 1924-1936-yillarda Qozog‘iston SSR, O‘zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Qirg‘iziston SSR va Tojikiston SSR tuzildi. Bunda ular etnohududiy tamoyilga amal qilganlar, unga ko‘ra ma‘muriy chegaralar etnik xususiyatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, amalda ko‘pincha mintaqalarning haqiqiy madaniy va demografik xususiyatlarini e‘tibordan chetda qoldirgan. Sovet davlatchiligi loyihasi ikki tomonlama xarakterga ega edi. Bir tomondan, u jadal modernizatsiya bilan birga kechdi: ta‘lim tizimi rivojlandi, milliy ziyolilar shakllandi, infratuzilma qurildi, hokimiyat va boshqaruv institutlari tashkil etildi. Moskvaga sodiq yangi madaniy va siyosiy elitalar yaratildi. Boshqa tomondan, sovet tuzumi respublikalarning siyosiy suverenitetini cheklab qo‘ydi, mahalliy o‘ziga xosliklarni, ayniqsa, diniy o‘ziga xoslikni bostirdi, tarixiy kontekst va ramziy makon ustidan qattiq nazorat o‘rnatdi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi kabi hududlarda murakkab etnik mozaikani hisobga olmasdan, ko‘pincha o‘zboshimchalik bilan chizilgan ma‘muriy chegaralar alohida muammo edi. Bu 1930-

yillarda ba'zi sovet tadqiqotchilari ogohlantirganidek, kelajakdagi etnosiyosiy mojarolar uchun asos yaratdi. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi zamonaviy anklavlar va chegara bahslari asosan ushbu sun'iy ravishda qurilgan chegaralarga borib taqaladi.

Shunday qilib, Sovet davri Markaziy Osiyoda keng ko'lamli institutsionalizatsiya va ijtimoiy o'zgarishlar davriga aylandi. U hozirgi zamon davlatchiligiga asos soldi, shu bilan birga o'zlik, chegara va suverenitet bilan bog'liq ichki qarama-qarshiliklarni ham keltirib chiqardi. Ushbu muammolarning aksariyati bugungi kunda mintaqaning siyosiy rivojlanishiga ta'sir qilishda davom etmoqda.

SSSRning suverenizatsiyasi va parchalanishi. *Markaziy Osiyoda davlatchilikning shakllanishi.* 1980-yillarning oxiriga kelib Sovet Ittifoqidagi siyosiy va iqtisodiy inqirozlar milliy ongning kuchayishiga, mustaqillikka intilishning kuchayishiga olib keldi. 1991-yil avgust to'ntarishi barbod bo'lgach, Markaziy Osiyo respublikalari birin-ketin mustaqillik e'lon qildilar. Shunday qilib, zamonaviy Markaziy Osiyo davlatlarining paydo bo'lishi umumiy postimperiya sharoitida, lekin milliy, etnikmadaniy va elita omillarini hisobga olgan holda sodir bo'ldi. Mustaqillik yangi hokimiyat tizimlari, institutlar, tashqi siyosat strategiyalari va milliy o'ziga xosliklarni qurish zaruriyatini keltirib chiqardi. Davlat qurilishi jarayoni geosiyosiy beqarorlik, iqtisodiy inqiroz va parchalanish tahdidi sharoitida kechdi, bu esa yangi davlatlardan qonuniylashtirish, modernizatsiya va xalqaro e'tirof etish muammolarini bir vaqtning o'zida hal etishni talab qildi.

1980-yillarning oxiriga kelib Sovet Ittifoqi turg'unlik, partiya hokimiyatining qonuniyligi yo'qligi, ittifoq respublikalarida milliy o'z-o'zini anglashning o'sishi natijasida yuzaga kelgan katta siyosiy va iqtisodiy inqirozga yuz tutdi. Mixail Gorbachyov tomonidan boshlangan "qayta qurish" va "glasnost" siyosati monolit sovet o'ziga xosligini buzishga yordam berdi va respublikalarning kelajagi haqida siyosiy munozaralar uchun joy ochdi.

Butun SSSRda bo'lgani kabi Markaziy Osiyo respublikalarida ham milliy harakatlar kuchayib, madaniy tarix, til va diniy o'ziga xoslikni faol ravishda qayta ko'rib chiqdi. Bu jarayonlar markazning siyosiy jihatdan zaiflashishi va millatlararo nizolarning keskinlashuvi

(masalan, 1990-yil Qirg'izistondagi O'sh mojarosi) fonida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ldi. Dastlab Ittifoqni isloh qilingan shaklda saqlab qolishga e'tibor qaratgan respublika elitasi asta-sekin mustaqillik g'oyasini muqarrar haqiqat sifatida qabul qildi. 1991-yilda Moskvadagi avgust qo'zg'oloni barbod bo'lgach, respublikalar birin ketin mustaqilliklarini e'lon qildi. Markaziy Osiyoning barcha beshta davlati – Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Turkmaniston va Tojikiston 1991-yil avgust-dekabr oylarida suverenitetga erishdilar. Baxtiyor Babajonov ta'kidlaganidek, “bu davlatlar uchun mustaqillik ham qiyinchilik, ham imkoniyat edi – ular dastlab bunga intilmagan, balki kelajak uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga majbur bo'lgan”.

Mustaqillik zudlik bilan yangi hokimiyat va muassasalar tizimini barpo etish, milliy armiyalar, banklar, diplomatik vakolatxonalarni shakllantirish zarurligini anglatardi. Biroq, davlat qurilishi jarayoni og'ir iqtisodiy inqiroz, elitalar o'rtasidagi kuchli raqobat va aniq rivojlanish modellarining yo'qligi sharoitida sodir bo'ldi. Mintaqa mamlakatlarida partiya nomenklaturasi, texnokratlar va milliy yo'naltirilgan kuchlar o'rtasida hokimiyatni qayta taqsimlash jarayoni boshlandi. Yangi bosqichning asosiy vazifalaridan biri aholini birlashtirishga, yangi tizimlarni qonuniylashtirishga qodir milliy o'zlikni shakllantirishdan iborat edi. O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonda tarixiy xotirani tiklash va qadimiy davlatchilik bardavomligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi. Tojikistonda institutlarning zaifligi va klanlar o'rtasidagi raqobat fuqarolar urushiga olib keldi (1992-1997), bu konsolidatsiya va modernizatsiya jarayonlarini kechiktirdi.

Tashqi siyosat nuqtayi nazaridan, yangi davlatlar tanlov oldida turardi: Rossiya bilan aloqalarni davom ettirish, yangi sheriklik (jumladan, Turkiya, Xitoy, Eron bilan) izlash yoki ko'p vektorli strategiyani ishlab chiqish. Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmaniston tezda aralashmaslik va ko'p qutblilik tamoyiliga sodiqligini e'lon qildi, Qirg'iziston va Tojikiston esa Moskva bilan ittifoqchilik munosabatlarida faolroq ishtirok etdi.

G. Glison (Nyu-Meksiko universiteti, AQSh) O'zbekiston voqeligining qarama-qarshiligi: avtoritarizm va rejimning mashhurligi, iqtisodiy muvaffaqiyatlar va ularning

xorijda tan olinmaganligini ta'kidlaydi. 1991-yil 1-sentabrda mustaqillik e'lon qilinishi boshqaruv tizimini to'liq qayta ko'rib chiqishdan ko'ra, Moskva bilan muzokarlarda ko'proq vosita bo'ldi, ammo 1992-yilda yangi hukumat respublika uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga majbur bo'ldi. Shu bilan birga, to'liq hokimiyat prezident qo'lida to'plangan. I.Karimov o'z siyosatini o'zbek milliy o'zligini ulug'lash asosida olib bordi. Agar sho'rolar davrida asosiy til rus tili bo'lgan bo'lsa, mahalliy xalqlar tarixi unutilgan (yoki yo'q qilingan) bo'lsa, hozir o'zbek tili hukmron bo'lib (1997-yilda davlat tili to'g'risidagi qonunga muvofiq o'zbek tiliga o'tish rejalashtirilgan edi), o'zbek tarixi yana topildi (yoki yaratildi).

O'zbekistonning kelajagini belgilab beruvchi markaziy savol – u Markaziy Osiyodagi yangi davlatlarning yetakchisiga yoki hamkoriga aylanadimi? Bu Markaziy Osiyoni qanday qabul qilishingizga bog'liq - bitta mintaqami yoki ko'p davlatlarmi? 1990-yilning yozida Markaziy Osiyo Kommunistik partiyalari rahbarlari Markaziy Osiyo yagona madaniy makon, lekin chegaralari qayta ko'rib chiqilmaydigan ko'plab siyosiy jamoalar ekanligi to'g'risida muhim qaror qabul qildilar. Birlashgan Turkiston g'oyasi O'rta Osiyo poytaxtlarida yangragan va bunga islom an'analarining tiklanishi yordam bergan. Ammo Tojikistondagi fuqarolar urushi misoli Karimovni yanada real pozitsiyani egallashga undadi. Xuddi shu misol mustaqil qurolli kuchlarni yaratishga turtki bo'ldi. 1994-yil oxiriga kelib o'zbekistonlik yoshlar uchun eng nufuzli joy universitet emas, Harbiy Akademiya bo'lganligi xarakterlidir.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyoning suvereniteti uzoq davom etgan mustaqillik harakati natijasi emas, balki imperiya tuzumining umumiy yemirilishi oqibati bo'lgan. Bu jarayon 1990-yillar va 2000-yillarning boshlarida mintaqa siyosatining belgilovchi vektoriga aylangan qonuniylashtirish, davlat qurish, modernizatsiya va xalqaro tan olish kabi muammolarni bir vaqtda hal qilish zarurati bilan birga kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Litvinsky, B. A. (Ed.). *History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*. UNESCO, 1996. P.162.
2. Narain, A. K. *The Indo-Greeks*. Oxford University Press, 1957. P.34.
3. Tolstov, S. P. *Древний Хорезм*. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1948. P.74-76.
4. Bregel, Y. *An Historical Atlas of Central Asia*. Brill, 2003. P.99.
5. Halperin, C. J. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*. Indiana University Press, 1987. P.56.
6. Kushkumbayev, S. *Kazakhstan: History and Present*. Kazakhstan Institute for Strategic Studies, 2012. P.29.
7. Bartold, V. V. *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Gibb Memorial Series, 1968. P.210.
8. Manz, B. F. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge University Press, 1989. P.45-47.
9. Brower, D. R. (2003). *A Desert Named Peace: The Violence of France's Empire in the Algerian Sahara*. Columbia University Press. P. 38. Khalid, A. (2006). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press. pp. 94–95.
10. Westad, O. A. (2007). *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge University Press. P. 126.
11. Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Cornell University Press. pp. 118–122, 201.
12. Khalid, A. (2007). *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*. University of California Press. pp. 56–58.
13. Roy, O. (2000). *The New Central Asia: The Creation of Nations*. NYU Press. pp. 70–77.

14. Beissinger, M. (2002). *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge University Press. pp. 83–85.

15. Babajanov, B. (2014). "Central Asia after the USSR: Between Transformation and Continuity". In: *Central Asian Survey*, 33(1). pp. 36–40.

16. Luong, P. J. (2002). *Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia*. Cambridge University Press. pp. 25–29.

17. Rubin, B. R. (1998). *The Fragmentation of Afghanistan*. Yale University Press. pp. 132–135.